

● પ્રસ્તાવના	7.3.3.3 અન્ય પરિબળો
7.1 વસ્તી-વિસ્ફોટનો અર્થ	7.3.4 નીચા મૃત્યુ-દરનાં કારણો
7.2 ભારતમાં વસ્તીનાં વલણો	7.3.4.1 જીવનધોરણમાં સુધારો
7.2.1 ભારતમાં વસ્તીનું કદ અને વૃદ્ધિ-દર	7.3.4.2 રોગચાળા પર નિયંત્રણ
7.2.2 ભારતમાં સ્ત્રી અને પુરુષની વસ્તી	7.3.4.3 દુષ્કાળ પર નિયંત્રણ
7.2.3 ભારતમાં જાતિ-પ્રમાણ	7.3.4.4 કુદરતી આપત્તિઓ સામે રક્ષણ અને વાહનવ્યવહારની સગવડો
7.2.4 વય-જૂથ પ્રમાણે ભારતની વસ્તી	7.4 વસ્તી-નિયંત્રણના ઉપાયો
7.2.5 ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તી	7.4.1 લોકશિક્ષણ અને જાગૃતિ
7.3 વસ્તીવધારાનાં કારણો	7.4.2 કુટુંબનિયોજન કાર્યક્રમની અસરકારકતા
7.3.1 જન્મ-દરનો અર્થ	7.4.3 મહિલાઓની લગ્નવય અને દરજ્જામાં વધારો
7.3.2 મૃત્યુ-દરનો અર્થ	7.4.4 પ્રોત્સાહનો અને બિનપ્રોત્સાહનો
7.3.3 ઊંચા જન્મ-દર માટેનાં કારણો	7.4.5 તબીબી સેવાઓનો વ્યાપ અને અસરકારકતામાં વધારો
7.3.3.1 સામાજિક પરિબળો	
7.3.3.2 આર્થિક પરિબળો	

પ્રસ્તાવના (Introduction)

વર્તમાન સમયમાં વિશ્વની વસ્તી સાત અબજને પાર કરી ગઈ છે જ્યારે ભારતની વસ્તી સવા અબજને પહોંચવા આવી છે ત્યારે વધતી વસ્તી વિશે ચર્ચા કરવી અનિવાર્ય બની જાય છે. કારણ કે વધતી વસ્તી અને તેની આવશ્યક જરૂરિયાતની પૂર્તિ દરેક સરકાર માટે પાયાની બાબત છે. આ માટે દરેક દેશમાં કુદરતી સંસાધનો ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. કારણ કે કુદરતી સંસાધનોની મદદથી આર્થિક વિકાસ શક્ય બને છે. અહીં વસ્તી અને કુદરતી સંસાધનો વચ્ચે બે બાબતો મહત્વની છે : (1) વસ્તી વધવાથી સીમિત કુદરતી સંસાધનોનો નાશ ઝડપથી થશે જે લાંબા ગાળે ભાવિ પેઢી માટે ખતરો બનશે. (2) ઓછી કેળવાયેલી વસ્તી વધવાથી કુદરતી સંપત્તિનો ઇષ્ટતમ ઉપયોગ થશે નહિ જે કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસ માટે બાધારૂપ નીવડશે.

આમ, દેશના અર્થતંત્રમાં વસ્તીનો અભ્યાસ કરવો અતિ આવશ્યક બની જાય છે. કારણ કે મોટા ભાગની સમસ્યાઓના મૂળમાં વસ્તી-વધારો જવાબદાર જોવા મળે છે.

7.1 વસ્તી-વિસ્ફોટનો અર્થ (Meaning of Population Explosion)

ભારતમાં મૃત્યુ-દર ઝડપથી ઘટવાની સામે જન્મ-દર ઝડપથી ન ઘટવાથી ચોખ્ખો વસ્તીવધારો ઊંચા દરે થયો જેને વસ્તી-વિસ્ફોટ કહેવામાં આવે છે.

વિશ્વની અનેકવિધ સમસ્યાઓ પૈકીની એક મોટી અને મહત્વની સમસ્યા વસ્તીવધારાની છે. વિશ્વની વસ્તીમાં વર્તમાન સમયમાં જે ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો છે તેટલો વધારો અગાઉ ક્યારેય થયો નથી તેમાં ભારત પણ અપવાદ નથી.

ભારતમાં 1931થી 2011 સુધી ભારતની વસ્તીમાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે. 1951માં ભારતની વસ્તી 36.1 કરોડ હતી તે 2011ના વર્ષમાં વધીને 121.02 કરોડ થઈ એટલે કે 60 વર્ષમાં 84.92 કરોડનો વધારો થયો તેમજ ભારતમાં સરેરાશ વસ્તીવૃદ્ધિનો દર 2.5 ટકાની આસપાસ રહ્યો છે. આમ, વધુ વસ્તી અને વસ્તીવૃદ્ધિના ઊંચા દરને કારણે વસ્તીમાં, ખાસ કરીને 1970 પછી જે ઝડપી વધારો થયો જેને ‘વસ્તી-વિસ્ફોટ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

7.2 ભારતમાં વસ્તીનાં વલણો (Profiles of Indian Population)

વસ્તીનાં વલણો એટલે વસ્તીનું કદ, વસ્તીવૃદ્ધિ-દર, જન્મ-દર, મૃત્યુ-દર, શહેરી વસ્તી, ગ્રામીણ વસ્તી તેમજ સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણને લગતી આંકડાકીય માહિતી મેળવી તેનું અર્થઘટન કરવું.

ભારતમાં સૌપ્રથમ વસ્તી-ગણતરીની શરૂઆત 1871માં જમશેદજી તાતાએ કરી. ત્યાર બાદ ભારતમાં વ્યવસ્થિત વસ્તી-ગણતરી 1891માં થઈ હતી. ભારતમાં 1891 પછી દર 10 વર્ષે વસ્તી-ગણતરી કરવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા પછી પહેલું વસ્તી-ગણતરીનું પત્રક 1951માં તૈયાર થયું.

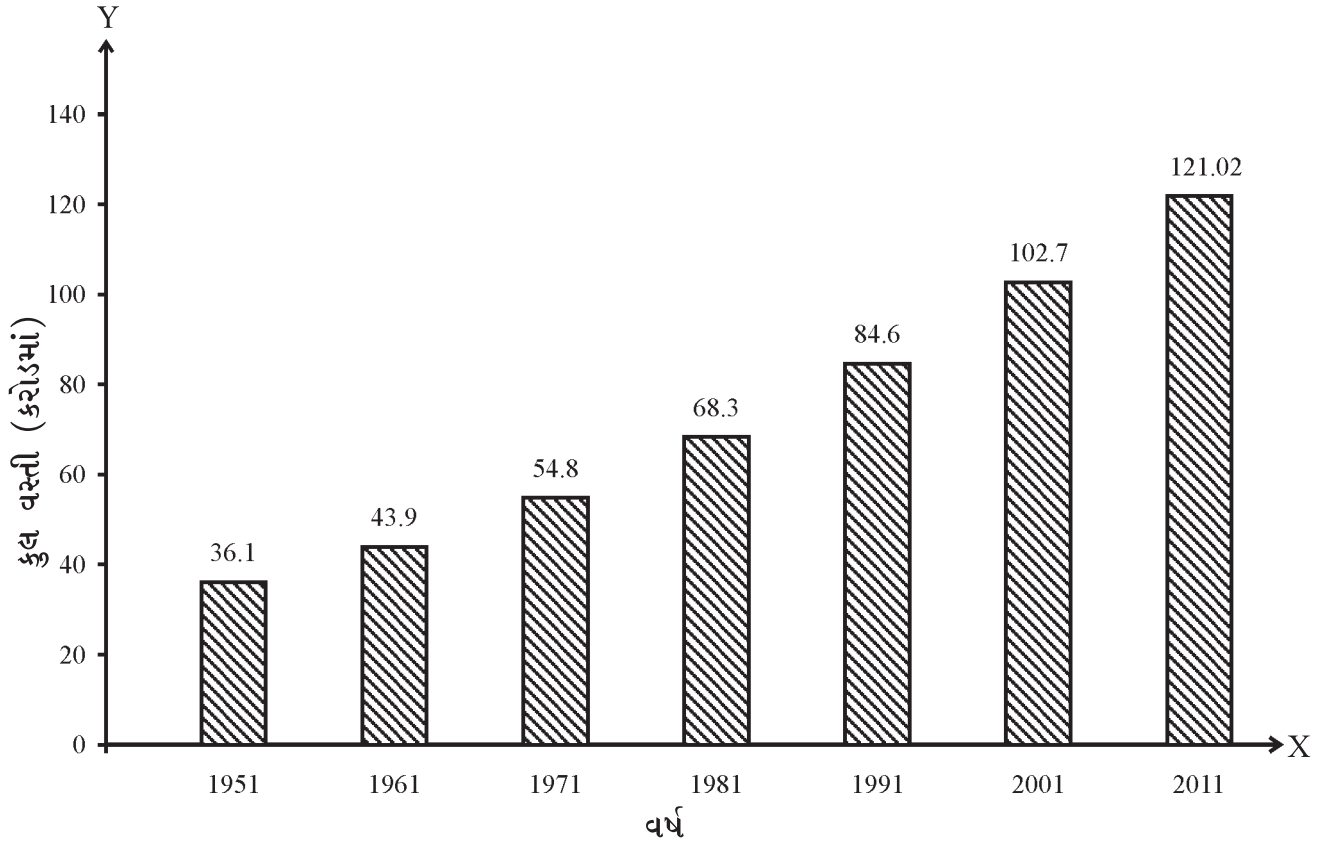
7.2.1 ભારતમાં વસ્તીનું કદ અને વૃદ્ધિ-દર (Size of Indian Population and Growth Rate) :

વસ્તીનું કદ એટલે જુદાં-જુદાં વર્ષો દરમિયાન ભારતની કુલ વસ્તી અથવા તો પ્રમાણને વસ્તીનું કદ કહે છે અને વસ્તીમાં થતા વધારાની ટકાવારીને વસ્તીવૃદ્ધિ-દર કહે છે. ભારતની વસ્તીનું કદ અને વૃદ્ધિ-દર નીચેના કોષ્ટકમાં રજૂ કર્યો છે :

કોષ્ટક 7.1 ભારતમાં વસ્તીનું કદ અને વસ્તીવૃદ્ધિ-દર (1901 થી 2011)

વર્ષ	વસ્તી (કરોડમાં)	વસ્તીનો વાર્ષિક સરેરાશ ટકાવારી વૃદ્ધિ-દર
1901	23.8	+0.08
1911	25.2	+0.57
1921	25.1	-0.03
1931	27.9	+1.04
1941	31.9	+1.33
1951	36.1	+1.25
1961	43.9	+1.96
1971	54.8	+2.20
1981	68.3	+2.22
1991	84.6	+2.16
2001	102.7	+1.97
2011	121.02	+1.64

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

આકૃતિ 7.1

વિશ્લેષણ અથવા તારણો :

(1) 1901થી 1921 સુધીના સમયગાળા દરમિયાન વસ્તીમાં થયેલો વધારો ધીમો હતો. 1901થી 1911ના દશક દરમિયાન કુલ વસ્તીમાં 5.7 ટકાનો વધારો થયો હતો, જ્યારે 1911 થી 1921 ના દશકમાં વસ્તીમાં -0.03 ટકાનો ઘટાડો થયો હતો. વસ્તીમાં થયેલા ઘટાડાનું મુખ્ય કારણ મૃત્યુ-દરમાં થયેલો વધારો હતો. અનેકવાર પડતા દુષ્કાળ, વિવિધ રોગો (કોલેરા, પ્લેગ, ક્ષય, મેલેરિયા અને ઈન્ફ્લુએન્જા)ના ઊંચા પ્રમાણને કારણે મરણ-દર ઊંચો રહેવા પામ્યો હતો.

(2) 1921ના વર્ષને બાદ કરતા પછીના દરેક વર્ષોમાં ભારતમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર ઊંચો રહેવા પામ્યો હતો. આથી વસ્તીવધારાની દૃષ્ટિએ 1921ના વર્ષને ‘મહાન વિભાજક વર્ષ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 1921 પછીના દરેક દશકમાં વસ્તીવૃદ્ધિ-દરનો દર ઊંચો જોવા મળે છે.

(3) 1951માં ભારતમાં આયોજનનો આરંભ થયો. આયોજનકાળ દરમિયાન એટલે કે 1951માં દેશની વસ્તી 36.1 કરોડની હતી તે પાંચ દશકમાં એટલે કે 2001માં 102.7 કરોડ થઈ, એટલે કે વસ્તીમાં 66.6 કરોડનો વધારો નોંધાયો.

(4) પ્રવર્તમાન સમયમાં ભારતમાં વાર્ષિક વસ્તીવધારો લગભગ 170 લાખ જેટલો છે.

(5) વિશ્વમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ ચીન છે. જ્યારે ભારત બીજા ક્રમે આવે છે. 1911માં ભારતની વસ્તી 25.2 કરોડ હતી તે વધીને એક સૈકાના અંતે એટલે કે 2011માં 121.02 કરોડની થઈ.

વસ્તીવૃદ્ધિના સંદર્ભમાં નિષ્ણાતોએ એવી આગાહી કરી હતી કે, 2000ના વર્ષ સુધીમાં દેશની વસ્તી 100 કરોડનો આંક વટાવી જશે જે સાચી પડી. 1997ના વિશ્વ વિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતની વસ્તી 1995માં

લગભગ 93 કરોડ થઈ હતી. 2011ની વસ્તી-ગણતરી અહેવાલ મુજબ 2011થી 2025ના સમયગાળા દરમિયાન ભારતની વસ્તી 139.98 કરોડ થવાનો અંદાજ છે.

7.2.2 ભારતમાં સ્ત્રી અને પુરુષની વસ્તી

ભારતની કુલ વસ્તીમાં જુદાં-જુદાં વર્ષો દરમિયાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની સંખ્યા કેટલી છે તે સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણ દ્વારા જાણી શકાય છે.

કોષ્ટક 7.2 ભારતની કુલ વસ્તીમાં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ

વર્ષ	પુરુષ-વસ્તી (કરોડમાં)	સ્ત્રી-વસ્તી (કરોડમાં)	કુલ વસ્તી (કરોડમાં)
1951	18.55 (51.37 %)	17.56 (48.63 %)	36.11 (100 %)
1991	43.92 (51.90 %)	40.71 (48.10 %)	84.63 (100 %)
2011	62.37 (51.54 %)	58.65 (48.46 %)	121.02 (100 %)

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

નોંધ : કૌંસમાં આપેલ સંખ્યા ટકાવારીનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

ભારતમાં સ્ત્રી પુરુષની વસ્તીની વહેંચણીનાં વિશ્લેષણ અને તારણો :

(1) 1951થી 2011ના સમયગાળા દરમિયાન પુરુષની કુલ વસ્તી અને સ્ત્રીની કુલ વસ્તીમાં સતત વધારો થયો છે જે ઊંચા વસ્તીવૃદ્ધિ-દરનું પરિણામ છે.

(2) ટકાવારીની રીતે જોઈએ તો 1951માં કુલ વસ્તીમાં પુરુષની વસ્તી 51.37% હતી તે 2011માં 51.54 ટકા થઈ છે એટલે કે 0.17 તફાવતનો વધારો સૂચવે છે. જે સ્ત્રીની વસ્તી કરતા પુરુષની વસ્તી વધુ હોવાનો નિર્દેશ કરે છે.

(3) ટકાવારીની રીતે 1951માં કુલ વસ્તીમાં સ્ત્રીની વસ્તી 48.63% હતી તે 2011માં ઘટીને 48.46% થઈ છે એટલે કે -0.17 તફાવતનો ઘટાડો નોંધાયો છે જે પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની ઘટતી જતી સંખ્યાનો નિર્દેશ કરે છે, જે આવનાર સમય માટે એક પડકાર ગણાવી શકાય.

7.2.3 ભારતમાં જાતિ-પ્રમાણ (દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીની સંખ્યા)

દેશની વસ્તીમાં પ્રતિદર 1000 પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓની સંખ્યાને સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ અથવા લિંગ-પ્રમાણ અથવા જાતિ-પ્રમાણ (Sex Ratio) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વસ્તીના અભ્યાસમાં જાતિનું પ્રમાણ ખૂબ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. દર 1000 પુરુષોએ ઘટતી જતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા દેશમાં કેટલીક વિષમતાઓ સર્જે છે. સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ વચ્ચે વધારે વિષમતા હોય તો લગ્ન, કુટુંબ, પ્રજનન, અર્થવ્યવસ્થા વગેરેમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. જાતિના પ્રમાણ વિશેની ચોક્કસ માહિતી મેળવી જાતિના પ્રમાણની વિષમતાનાં કારણો શોધી તેના નિવારણ માટેના પ્રયાસો કરવાનું શક્ય બને છે.

કેટલાક વિકસિત દેશોમાં સ્ત્રી-પુરુષનું જાતિય ગુણોત્તર દરનું પ્રમાણ એક હજારથી વધુ હોય છે. ભારતમાં એકમાત્ર કેરળને બાદ કરતા અન્ય વિસ્તારોમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી હતી. કેરળમાં 2011માં દર હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા 1084 હતી.

સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણ-વિષમતા માટે કેટલાક સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક કારણો જવાબદાર હોવાનું જણાય છે. ભારતીય સમાજમાં પ્રાચીન સમયથી સ્ત્રીઓનું સ્થાન નીચું રહ્યું છે. દીકરીઓને પોષણયુક્ત આહાર, સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, સંભાળ વગેરેમાં પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવતું ન હતું, તેમજ દહેજપ્રથાને કારણે પણ દીકરીઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કન્યાઓની નાની વયે લગ્ન, વધારેપડતી પ્રસૂતિઓ તેમના સ્વાસ્થ્ય પર વિપરિત અસર કરે છે, તેના કારણે કન્યાઓનો બાળ-મરણ અને પુખ્ત વયની સ્ત્રીઓનો મરણ-દર ઊંચો રહે છે. જેના કારણે ભારતીય સમાજમાં કુલ વસ્તીમાં પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે.

કોષ્ટક 7.3 ભારતમાં જાતિ-પ્રમાણ

વર્ષ	દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા (ભારત)	દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા (ગુજરાત)
1901	972	954
1931	950	945
1961	941	940
1991	927	936
2001	933	921
2011	940	918

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

વિશ્લેષણ અને તારણો :

(1) 1901થી 1991 દરમિયાન ભારતમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘટતી જતી જોવા મળે છે. પરંતુ 2001 અને 2011ના વર્ષ દરમિયાન દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં નજીવો સુધારો જોવા મળે છે, જે દેશમાં ચાલી રહેલા ‘બેટી બચાવો’ અભિયાન તેમજ દીકરી-જન્મને મળતાં પ્રોત્સાહનોને આભારી છે.

(2) ગુજરાતની વાત કરીએ તો 1901થી 2011ના સમય દરમિયાન દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા સતત ઘટતી જતી જોવા મળે છે. જેના કારણે કેટલીક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિષમતાઓ ઊભી થાય તેમ છે. સ્ત્રીઓના સતત ઘટતા જતા પ્રમાણનાં કારણોની ચર્ચા કરીએ તો પુત્રપ્રાપ્તિની ઘેલછાને કારણે આધુનિક યુગમાં તબીબી સાધનો સ્ત્રીભ્રૂણ હત્યામાં સહાયક બન્યાં છે. આ પરિસ્થિતિને અટકાવવા માટે સરકારે કાયદાકીય પ્રતિબંધ જરૂર બનાવ્યા છે. પરંતુ આ કાયદાઓનો અમલ મોટા ભાગે કાગળ પર જ રહી જાય છે. પંજાબ, હરિયાણા અને ગુજરાત જેવા આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ રાજ્યોમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણની અસમતુલા વધુ જોવા મળે છે.

7.2.4 વયજૂથ પ્રમાણે ભારતની વસ્તી :

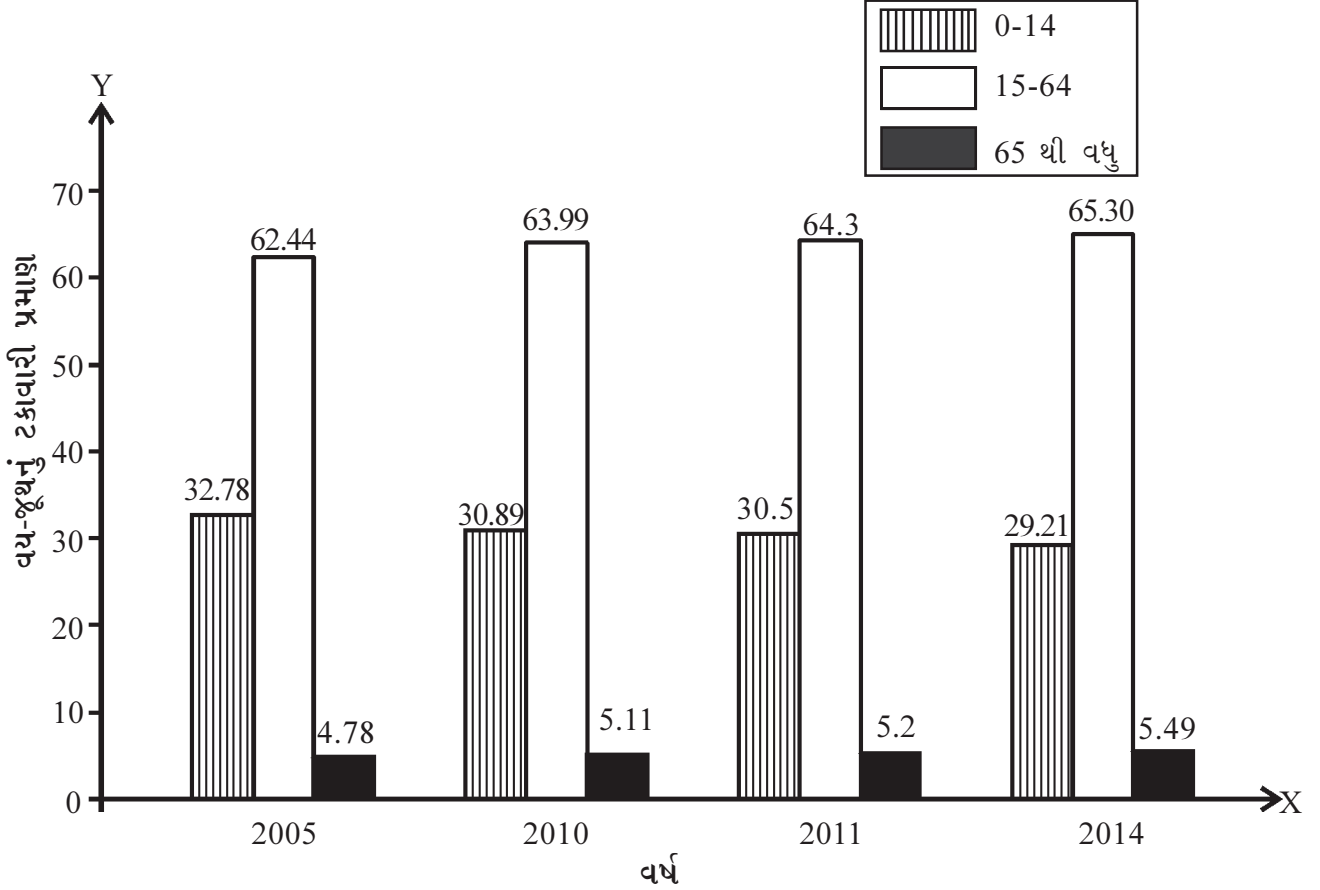
ભારતની વસ્તીમાં વય-જૂથ અનુસાર વહેંચણી એટલે દેશની વસ્તીનું વિવિધ વય-જૂથોમાં વિભાજન. દા.ત., 0 થી 14 વર્ષની વયની વ્યક્તિઓનું કુલ વસ્તીમાં પ્રમાણ (ટકાવારી). વય-જૂથલક્ષી વિભાજન દ્વારા કામ કરતી વસ્તી અને કામ નહિ કરતી વસ્તી વગેરેનો ખ્યાલ આવે છે.

કોષ્ટક 7.4 વય-જૂથ પ્રમાણે ભારતની વસ્તી (ટકાવારી)

વય-જૂથ (વર્ષ)	2005	2010	2011	* 2014 (અંદાજિત)
0-14	32.78	30.89	30.5	29.21
15-64	62.44	63.99	64.3	65.30
65 થી વધુ	04.78	05.12	05.2	5.49

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

* અંદાજિત

આકૃતિ 7.2

વિશ્લેષણ અને તારણો :

વય અનુસાર વસ્તીની વહેંચણીને મૃત્યુ-દર અને પ્રજનન-ક્ષમતામાં આવતા ફેરફારો અસર કરે છે તે બાબત જાણીતી ઘટના છે. આ પ્રકારના ફેરફારો આગળ વધીને કુટુંબના કદને પણ અસર કરે છે અને સાથે-સાથે શ્રમ-બજારને પણ અસર કરે છે.

(1) ઈ.સ. 2005માં 0-14 વર્ષની વયના લોકોનું પ્રમાણ 32.78 % હતું તે 2014માં ઘટીને 29.21 % થયું છે, જે જન્મ-દરમાં ઘટાડો દર્શાવે છે.

(2) ઈ.સ. 2005માં 15-64 સુધીના વય-જૂથની વાત કરીએ તો આ વય-જૂથમાં 62.44 % જેટલી વસ્તી હતી તે વધીને 2014માં 65.30 % થઈ છે. આ વય-જૂથમાં મોટા ભાગની વસ્તી કામ કરતી વસ્તી છે. કામ કરતી વસ્તીમાં થતો વધારો દેશના વિકાસ માટે સારી બાબત ગણી શકાય.

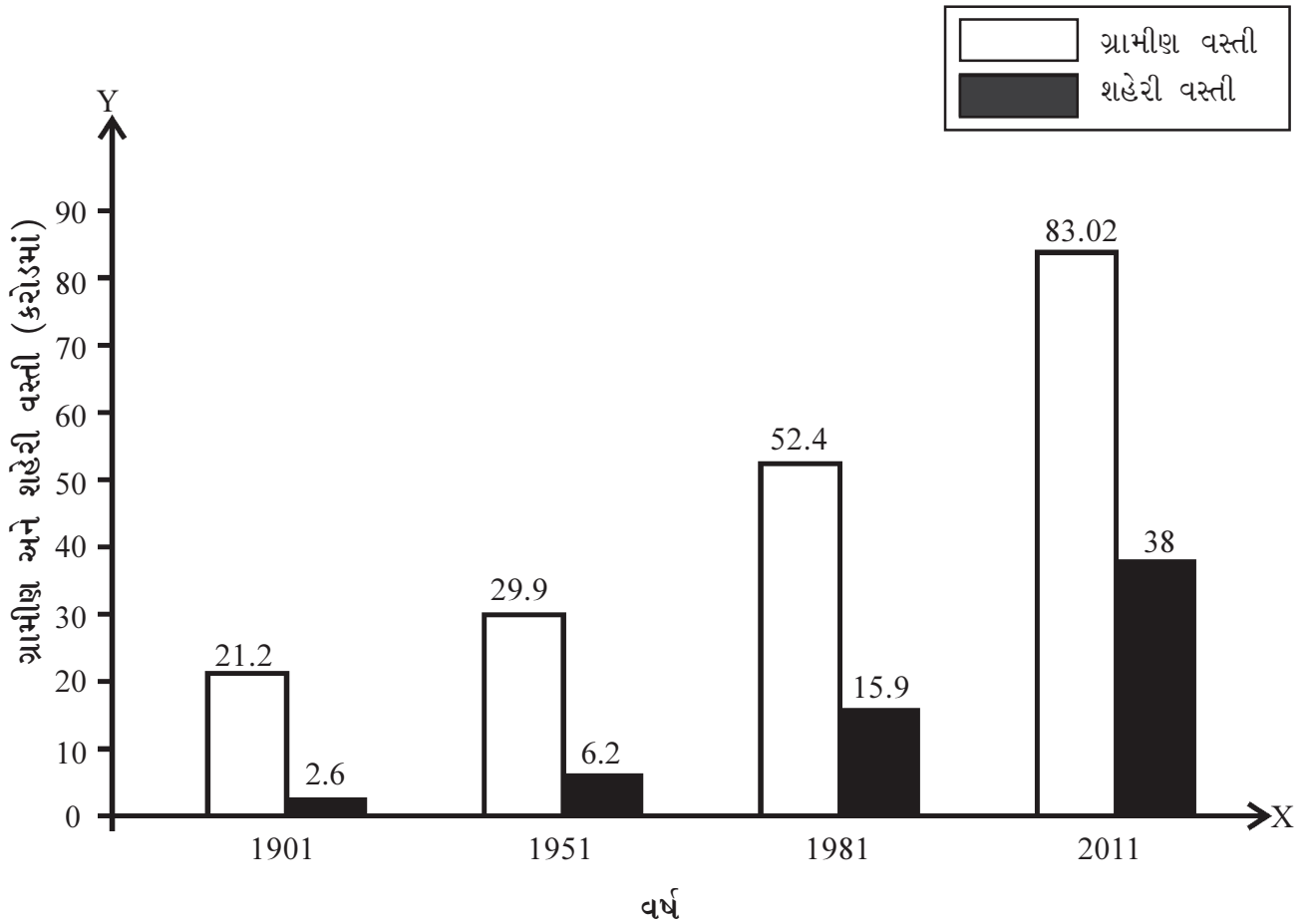
7.2.5 ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તી :

ભારતની કુલ વસ્તીમાં કેટલા લોકો, ગ્રામીણ વિસ્તારમાં અને કેટલા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે તેની માહિતી ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીના પ્રમાણ દ્વારા જાણવા મળે છે. ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ રોજગારી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્વાસ્થ્ય, સામાજિક જીવન, જીવનની ગુણવત્તા, આર્થિક વળતર, વ્યવસાય વગેરે પરિબલોથી પ્રભાવિત થાય છે.

કોષ્ટક 7.5 ભારતમાં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તી

વર્ષ	ગ્રામીણ વસ્તી (કરોડમાં)	શહેરી વસ્તી (કરોડમાં)	કુલ વસ્તી (કરોડમાં)
1901	21.2 (89.1 %)	2.6 (10.9 %)	23.8 (100 %)
1951	29.9 (82.8 %)	6.2 (17.2 %)	36.1 (100 %)
1981	52.4 (76.72 %)	15.9 (23.28 %)	68.3 (100 %)
2011	83.02 (68.0 %)	38.0 (32.0 %)	121.02 (100 %)

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

વિશ્લેષણ અને તારણો :

(1) ભારતમાં તાજેતરનાં વર્ષોમાં કુલ વસ્તીમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધી રહ્યું છે જેના કારણે કેટલીક સમસ્યાઓ પણ સર્જાય છે. દા.ત., શહેરોમાં ઝૂંપડપટ્ટીમાં વધારો થતા ગંદકીની સમસ્યા ઊભી થાય છે. અપૂરતી આંતરમાળખાકીય સગવડોને કારણે વ્યવસ્થાતંત્ર વીજળી, વાહનવ્યવહાર, પાણી જેવી પાયાની સેવાઓ પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળ જાય છે. કચરાના નિકાલની વ્યવસ્થા ન થતા પ્રદૂષણના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. આ ઉપરાંત ગુનાખોરી, લૂંટફાટ જેવાં સામાજિક દૂષણોનું પણ સર્જન થાય છે.

(2) 1901માં ગ્રામીણ વસ્તી 21.2 કરોડ (89.1 %) હતી તે 2011માં 83.02 કરોડ (68.0 %) થઈ. ટકાવારીની રીતે ઘટાડો નોંધાયો છે. જેનું કારણ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં રોજગારીની તકોનો અભાવ તેમજ પ્રચ્છન્ન બેકારી અને અર્ધ બેકારી બહુ મોટા પ્રમાણમાં ગામડાંમાં જોવા મળે છે. સારી એવી રોજગારીની તકો શહેરોમાં હોવાથી ગામડાંના લોકો શહેરો તરફ સ્થળાંતર કરે છે.

(3) 1901માં શહેરી વસ્તી 2.6 કરોડ (10.9 %) હતી તે 2011માં 38.0 કરોડ (32.0 %) થઈ. એટલે કે દરેક દસકા દરમિયાન શહેરી વસ્તીમાં ટકાવારીની રીતે વધારો નોંધાયો છે, જેનું કારણ શહેરોમાં અનેકવિધ ભૌતિક સગવડો, જેમ કે વીજળી, શાળા-કોલેજો, સિનેમાઘર, સારા રસ્તા, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહારનાં પૂરતાં સાધનો, સાંસ્કૃતિક અને મનોરંજન પ્રવૃત્તિઓ, તબીબી સારવારની સવલતો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે. જમીનદારી પ્રથાની નાબૂદી અને શાહુકારના ધંધા પરનાં નિયંત્રણને કારણે પણ કેટલાક લોકો શહેરો તરફ વળ્યા છે.

7.3 વસ્તીવધારાનાં કારણો (Causes of Population Increase)

વસ્તીવધારાને અસર કરતાં બે પરિબળો છે. જન્મ-દર અને મૃત્યુ-દર. જન્મ-દર અને મૃત્યુ-દરમાં સર્જાતો તફાવત વસ્તીવધારાનું કારણ બને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઊંચા જન્મ-દર અને નીચા મૃત્યુ-દરને કારણે વસ્તીમાં વધારો થાય છે.

7.3.1 જન્મ-દરનો અર્થ : વર્ષ દરમિયાન દર હજારની માનવવસ્તીએ જન્મ પામતાં બાળકોની સંખ્યાને જન્મ-દર કહે છે.

$$\text{જન્મ-દર} = \frac{\text{વર્ષ દરમિયાન જીવતાં જન્મેલાં બાળકોની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

જન્મ-દરને ટકાવારીમાં દર્શાવાતો નથી પરંતુ પ્રત્યેક 1000ની વસ્તી દીઠ ગણવામાં આવે છે. વસ્તીમાં કેટલો વધારો થાય છે તે જન્મ-દરના આધારે જાણી શકાય છે. વસ્તીનીતિ નક્કી કરવામાં જન્મ-દરના આંકડા ખૂબ જ ઉપયોગી પૂરવાર થાય છે.

કોષ્ટક 7.6 ભારતમાં જન્મ-દરનું પ્રમાણ

વર્ષ	જન્મ-દર (પ્રતિ 1000 વ્યક્તિએ)
1951	39.9
2011	21.8

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

વિશ્લેષણ અને તારણો :

(1) ભારતમાં 1951માં જન્મ-દરનું પ્રમાણ 39.9 હતું તે 2011માં ઘટીને 21.8 (39.9-21.8 = તફાવત 18.1) થયું છે જે ધીમા દરે જન્મ-દરમાં ઘટાડો દર્શાવે છે. જેનાં મુખ્ય કારણોમાં શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ, પુત્રપ્રાપ્તિની ઘેલછા, આવકની નીચી સપાટી વગેરે ગણાવી શકાય.

7.3.2 મૃત્યુ-દરનો અર્થ : વર્ષ દરમિયાન દર હજારની માનવવસ્તીએ મૃત્યુ પામતા વ્યક્તિઓની સંખ્યાને મૃત્યુ-દર કહે છે.

$$\text{મૃત્યુ-દર} = \frac{\text{એક વર્ષ દરમિયાન મૃત્યુ પામતા માણસોની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

વસ્તીમાં કેટલો ઘટાડો થાય છે તે મૃત્યુ-દરના આધારે ખ્યાલ આવે છે. વસ્તીમાં વર્ષ દરમિયાન થયેલા કુલ મરણને અમુક માપમાં રજૂ કરવાથી વસ્તીમાં થતો ઘટાડો ચોક્કસ સ્વરૂપે સમજી શકાય છે.

કોષ્ટક 7.7 ભારતમાં મૃત્યુ-દરનું પ્રમાણ

વર્ષ	મૃત્યુ-દર (પ્રતિ 1000 વ્યક્તિએ)
1951	27.4
2011	07.1

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

વિશ્લેષણ અને તારણો :

(1) ભારતમાં 1951માં મૃત્યુ-દરનું પ્રમાણ 27.4 હતું તે 2011માં ઘટીને 7.1 (27.4 – 7.1 = તફાવત 20.3) થયું છે. આમ જન્મ-દરની તુલનાએ મૃત્યુ-દરમાં વધુ ઘટાડો નોંધાયો છે. જેનાં મુખ્ય કારણો, દુષ્કાળો પર નિયંત્રણ, જીવનધોરણમાં સુધારો, પૌષ્ટિક આહાર, તબીબી સારવારમાં સુધારો-વધારો, શિક્ષણનો વધતો જતો વ્યાપ, તબીબી વિજ્ઞાન અને શસ્ત્રક્રિયાનાં ક્ષેત્રે થયેલાં નોંધપાત્ર સંશોધનો, ચેપી રોગ પરનાં નિયંત્રણો વગેરે ગણાવી શકાય.

7.3.3 ઊંચા જન્મ-દર માટેનાં કારણો : ભારતમાં ઊંચા જન્મ-દર માટેનાં કારણોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય : સામાજિક પરિબળો, આર્થિક પરિબળો અને અન્ય પરિબળો.

7.3.3.1 સામાજિક પરિબળો

(1) **સાર્વત્રિક લગ્નપ્રથા :** ભારતમાં લગ્ન એ ધાર્મિક સંસ્કાર છે. લગ્ન ન કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે સમાજ શંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. તેમાંથી બચવા માટે દરેક સ્ત્રી-પુરુષ લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે. દિવ્યાંગ પણ અપવાદ નથી. વિકસિત દેશોની તુલનામાં ભારતમાં દરેક સ્ત્રી લગ્ન કરે છે. આમ, સાર્વત્રિક લગ્નપ્રથાથી જન્મ-દર ઊંચો જાય છે.

(2) **નાની ઉંમરે લગ્ન અને વિધવા પુનઃલગ્ન :** દેશમાં બાળલગ્ન અટકાવતો કાયદો હોવા છતાં ઘણા વિસ્તારોમાં નાની ઉંમરે લગ્ન થાય છે. તેમાંય ખાસ કરીને જ્યારે સ્ત્રીઓ નાની ઉંમરે લગ્ન કરતી હોવાથી તેમનો પ્રજનનકાળ ખૂબ જ લાંબો રહે છે. જેથી બાળકોને જન્મ આપવાનું પ્રમાણ વધી જાય છે.

દેશમાં વિધવા પુનઃલગ્નને કાયદા દ્વારા અમલી બનાવાયો હોવાથી તેને વ્યાપક ટેકો મળેલો છે. જેથી વિધવા પુનઃલગ્ન સામાન્ય થતા જાય છે. જેના કારણે પણ જન્મ-દર ઊંચો જોવા મળે છે.

(3) **પુત્રપ્રાપ્તિની ઘેલછા :** ભારતીય સમાજ પુરુષપ્રધાન છે. અહીં પુત્રી કરતા પુત્રને ત્રણ કારણોથી વધારે મહત્વ આપવામાં આવે છે :

(1) પુ-નામના નર્કમાંથી તારે તે પુત્ર-કહેવત. (2) વંશવેલાને આગળ વધારવા માટે (3) ઘડપણમાં આર્થિક સહારો ઊભો કરવા માટે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણોસર કેટલાંક કુટુંબો પુત્રની ઘેલણમાં ઘણી પુત્રીઓને જન્મ આપે છે. જેથી કુટુંબના કદમાં વધારો થાય છે.

(4) સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા : ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા વ્યાપક પ્રમાણમાં છે. પરિણામે અહીં બાળકના ઉછેરની આર્થિક જવાબદારી કુટુંબના બધા સભ્યો વચ્ચે વહેંચાઈ જવાથી બાળક બોજારૂપ બનતું નથી પરિણામે જન્મ-દર ઊંચો જાય છે.

7.3.3.2 આર્થિક પરિબળો :

(1) શિક્ષણનું નીચું પ્રમાણ : શિક્ષણ અને વસ્તીવૃદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ અત્યંત જટિલ છે. આ બાબત સ્ત્રીશિક્ષણને ખાસ લાગુ પડે છે. અપર્યાપ્ત શિક્ષણના કારણે નાના કુટુંબની અગત્ય જલદી સમજી શકાતી નથી. પરિણામે કુટુંબનું કદ મોટું રહેવાનું વલણ જણાય છે. ઉપરાંત સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણના સ્તર અને બાળકોની સંખ્યા વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ દુનિયાભરમાં જોવા મળ્યો છે. નિરક્ષર સ્ત્રીઓની તુલનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓ ઓછાં બાળકોને જન્મ આપતી માલૂમ પડે છે. એ જ બાબત પ્રાથમિક શિક્ષણની તુલનામાં માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓ માટે સાચી ઠરે છે. આ અનુભવના આધારે કહી શકાય કે, દેશમાં નિરક્ષરતા અને અલ્પશિક્ષણને કારણે જન્મ-દર ઊંચો રહેવા પામે છે.

(2) આવકની નીચી સપાટી : કુટુંબની આવક નીચી હોય ત્યારે વધારાના બાળકનું આગમન જવાબદારી નહિ, પરંતુ અસ્કામત ગણાય છે. ‘ઝાઝા હાથ રળિયામણા’ એ ન્યાયે બાળક પણ ભવિષ્યમાં કુટુંબની આવકમાં વધારો કરશે તેવી આશા સેવાય છે. અત્યારે પણ ચાની લારી પર અથવા નાની હોટેલોમાં રોજી રળીને કુટુંબની આવકમાં વધારો કરતાં બાળકોને આપણે જોઈએ જ છીએ ને ?

(3) બાળમૃત્યુ-દરનું ઊંચું પ્રમાણ : “જીવતાં જન્મેલાં દર હજાર બાળકોમાંથી એક વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું કર્યા પહેલાં મૃત્યુ પામતાં બાળકોની સંખ્યાને બાળમૃત્યુ-દર કહે છે.”

કોષ્ટક 7.8 ભારતમાં બાળમૃત્યુ-દરનું પ્રમાણ

વર્ષ	બાળમૃત્યુ-દર (1000 જીવતાં જન્મેલાં બાળકોમાંથી)
1951	146
2011	41.40

સ્રોત : www.data.worldbank.org

ભારતમાં વિકસિત દેશોની તુલનામાં બાળમરણનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું છે. ભારતમાં 1951માં બાળમૃત્યુ-દર 146 હતો તે ઘટીને 2011માં 41.40 થયો છતાં આ દર ઘણો ઊંચો ગણાવી શકાય. બાળમૃત્યુ-દર ઊંચો હોવાનાં કારણોમાં ગરીબી, દીકરીના જન્મની ઉપેક્ષા, પોષણયુક્ત આહારનો અભાવ, સ્ત્રીઓને વારંવાર થતી કસુવાવડો, ઉછેરની જૂની માન્યતા, અપૂરતી આરોગ્યની સગવડો, બે બાળકો વચ્ચેનો ઓછો ગાળો વગેરેને કારણે બાળમૃત્યુ વધારે થતાં હોવાથી લોકો વધારે બાળકોને જન્મ આપવાનું વલણ ધરાવે છે જે ઊંચા જન્મ-દરમાં પરિણમે છે.

7.3.3.3 અન્ય પરિબળો :

(1) ઊંચો પ્રજનન-દર : “વર્ષ દરમિયાન 15થી 49 વર્ષની વય ધરાવતી દર 1000 સ્ત્રીઓની કુખે જીવતાં જન્મેલાં બાળકોની સંખ્યાને પ્રજનનનો દર કહે છે. ભારતના વસ્તીમાળખાની એક વિશેષતા ઊંચા પ્રજનનના દર અંગેની છે. બાળકને જન્મ આપી શકે તેવી 15 થી 49 વર્ષની વયની મહિલાઓના સંદર્ભમાં

આ વિશેષતા તપાસીએ. 1961માં આ વય-જૂથમાં રહેલી મહિલાઓ માટે સરેરાશ જીવિત બાળકોની સંખ્યા 6 જેટલી હતી જે 2011માં ઘટીને 3 જેટલી થઈ છે. તેમ છતાં આ પ્રમાણે થોડું ઊંચું કહી શકાય. સરેરાશ જીવિત બાળકોના ઊંચા પ્રમાણ માટે બે પરિબળો જવાબદાર હોઈ શકે : (1) ભારતમાં નાની વયે થતાં લગ્નોને કારણે મહિલાઓમાં માતૃત્વ ધારણ કરી શકવાનો સમયગાળો લાંબો જોવા મળે છે અને (2) માતૃત્વ ધારણ કરી શકે તેવી મહિલાઓમાં અપરણિત મહિલાઓનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

(2) કુટુંબનિયોજન અંગેની માહિતીનો અભાવ : “કુટુંબનિયોજન એટલે આયોજિત માતૃત્વ અને પિતૃત્વ દ્વારા કુટુંબને સમજપૂર્વક મર્યાદિત રાખવું તેમજ બે બાળકો વચ્ચે યોગ્ય સમયમર્યાદા નક્કી કરવી.” ભારતીય સમાજમાં વ્યાપક ગરીબી, સામાજિક રીત-રિવાજો તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની સાથે શિક્ષણના નીચા પ્રમાણના કારણે કુટુંબનિયોજન સામે અવરોધ ઊભા થાય છે. તે ઉપરાંત કુટુંબનિયોજન માટેનાં વિવિધ સાધનોની જાણકારી અને આ સાધનોનું ક્યારેક અપૂરતું પ્રમાણ જન્મ-દરને ઊંચી સપાટી પર ટકાવી રાખે છે.

7.3.4 નીચા મૃત્યુ-દરનાં કારણો :

7.3.4.1 જીવનધોરણમાં સુધારો : આર્થિક વિકાસના કારણે લોકોની આવક વધવાથી જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે. દેશના લોકો પહેલાં કરતા સારી ગુણવત્તાવાળું અનાજ, રહેઠાણની પૂરતી સગવડ, આરોગ્યની જાળવણી અને પૂરતું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા થયા છે. જેના પરિણામે મૃત્યુ-દર ઘટ્યો છે.

7.3.4.2 રોગચાળા પર નિયંત્રણ : 20મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દેશમાં પ્લેગ, શીતળા, ક્ષય, મેલેરિયા જેવા જીવલેણ રોગોનાં કારણે મૃત્યુ-દર ઊંચો હતો પરંતુ 20મી સદીના અંતમાં વિકાસના પરિણામે મેડિકલ ક્ષેત્રે અદ્ભુત પ્રગતિ સાધવાથી તેમજ વિવિધ રોગ-પ્રતિકારક રસીઓનો આવિષ્કાર થવાથી ઉપર્યુક્ત રોગો પર અંકુશ મૂકવામાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે જેના પરિણામે મૃત્યુ-દર ઘટ્યો છે.

7.3.4.3 દુષ્કાળ પર અંકુશ : વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના કારણે દુષ્કાળ પર અંકુશ આવ્યો છે. તેથી ભૂખમરને કારણે થતા મૃત્યુને ટાળી શકાયા છે. 1966થી હરિયાણી ક્રાંતિ થવાથી દેશમાં અનાજના પુરવઠામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. પરિણામે દેશના કોઈ એક અછતગ્રસ્ત વિસ્તારમાં છતવાળા વિસ્તારમાંથી સહેલાઈથી અનાજની હેરફેર કરી શકાય છે તેથી માનવીને ભૂખમરને કારણે મોતના મુખમાં જતો બચાવી શક્યા છીએ.

7.3.4.4 કુદરતી આપત્તિઓ સામે રક્ષણ અને વાહનવ્યવહારની સગવડો (Transportation) : દેશમાં પહેલાં ધરતીકંપ, ત્સુનામી, ભૂસ્ખલન, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ જેવી કુદરતી હોનારતોથી માનવ મૃત્યુ-દરનો આંક ઊંચો હતો. આજે દેશના કોઈ પણ ભાગમાં આ પ્રકારની કુદરતી આપત્તિઓ સર્જાય તો ઝડપી વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનાં પરિણામે તાત્કાલિક અનાજ, દવાઓ અને અન્ય પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માનવતાના ધોરણે પ્રાપ્ત થવાથી મૃત્યુ-દરમાં ઘટાડો થયો છે.

7.4 વસ્તી-નિયંત્રણના ઉપાયો (Measure of Population Control)

7.4.1 લોકશિક્ષણ અને જાગૃતિ :

જન્મ-દરને નીચો લાવવા માટે નાના કુટુંબનું મહત્ત્વ લોકો સુધી પહોંચે તે જરૂરી છે. આ માટે લોકોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અંગે સમાજ વધુ જાગ્રત થાય તે જરૂરી છે. આ માટે સંદેશાવ્યવહારનાં વિવિધ માધ્યમો દ્વારા વસ્તીશિક્ષણ પરના ખાસ કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવા જોઈએ. શાળા-કોલેજોમાં નિષ્ણાત વ્યક્તિઓના વ્યાખ્યાન ગોઠવવાં, નાટક, મૂક અભિનય, ગીતો વગેરે દ્વારા જાગૃતિ લાવી શકાય. વર્ષ 2000ની વસ્તીનીતિમાં મહિલાવિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક વસ્તીશાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તે મુજબ “શિક્ષણ એ સંતતિ-નિયમનનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે.”

7.4.2 કુટુંબનિયોજન કાર્યક્રમની અસરકારકતા :

કુટુંબનિયોજન અંગેના કાર્યક્રમને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે લોકશિક્ષણની સાથે-સાથે કુટુંબનિયોજન સેવાઓ અને સવલતોમાં વધારો કરાયો છે. સંતતિ નિયમનનાં સાધનો સાદાં, સસ્તાં અને સુલભ બની રહે તે જરૂરી છે. 2000ની વસ્તીનીતિમાં કુટુંબનિયોજન કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરીને વંધીકરણને અપાતા વધુપડતા મહત્વને ઘટાડીને અનૈચ્છિક ગર્ભધારણને અટકાવવા માટે અન્ય સલામત પદ્ધતિઓ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

7.4.3 મહિલાઓની લગ્નવય અને દરજ્જામાં વધારો :

લગ્ન માટેની વયમાં કાયદા દ્વારા વધારો કરી ખાસ મહિલાઓ માટે લગ્નવય વધારીને જન્મ-દરમાં ઘટાડો નિપજાવી શકાય. 2000ની વસ્તીનીતિમાં મહિલાઓ માટે લગ્નની 18 વર્ષની વયના સ્થાને શક્ય હોય, તો 20 વર્ષ થાય તેવા પ્રયત્નો માટે પ્રોત્સાહન અપાયું છે.

સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં વધારો કરવામાં આવે તોપણ જન્મ-દર ઘટી શકે છે. સ્ત્રીઓને પુરુષોની તુલનામાં શિક્ષણ અને રોજગારીની સમાન તક આપવામાં આવે, તો આવી સ્ત્રીઓ પોતાના કુટુંબનું કદ સીમિત રાખે છે.

7.4.4 પ્રોત્સાહનો અને બિનપ્રોત્સાહનો :

સરકાર તરફથી આપવામાં આવતાં પ્રોત્સાહનો અને બિનપ્રોત્સાહનો કુટુંબનિયોજનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેમ કે વંધીકરણનું ઓપરેશન કરાવનાર દંપત્તીઓને સરકાર તરફથી આર્થિક વળતર આપવામાં આવે છે.

વધતી વસ્તીને અટકાવવા માટે ચીને બિનપ્રોત્સાહનનો દાખલો વિશ્વ સમક્ષ આપ્યો છે. જેમાં બે બાળકવાળાં દંપત્તીઓના મહત્વના લાભો પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા હતા. જોકે થોડા સમયથી આમાં ઘૂટણાટો આપી છે. તેમજ ભારતની વાત કરીએ તો ભારતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચૂંટણીમાં બે કરતા વધારે સંતાન હોય તે દંપત્તી ચૂંટણી લડી શકતા નથી.

7.4.5 તબીબી સેવાઓનો વ્યાપ અને અસરકારકતામાં વધારો :

ભારતમાં મૃત્યુનો દર નીચો હોવા છતાં વિકસિત રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં આ દર હજુ ઊંચો જણાય છે. વિજ્ઞાનની મદદ વડે પ્રજનન તથા બાળ આરોગ્યને લગતી સેવાઓ તથા સવલતોમાં વધારો કરવો. રસીકરણની પ્રક્રિયાને સાર્વત્રિક તથા અસરકારક બનાવવી. ‘એઇડ્સ’ જેવી બાબતો અંગે જાણકારી વધારવી, અન્ય ચેપી તથા જાતીય રોગોના પ્રમાણમાં ઘટાડો કરવો - આ પ્રકારનાં પગલાં મૃત્યુના દર તથા બાળમૃત્યુના દર નીચી સપાટીએ લઈ જઈ શકે તેમ છે.

વિશ્વમાં સૌપ્રથમ વખત વસ્તીને નિયંત્રિત કરવા માટેનો પ્રયત્ન વસ્તીનીતિ દ્વારા ભારતમાં થયો. નવી વસ્તીનીતિ (2000) માટેની સમિતિની રચના ડૉ. એમ. એસ. સ્વામીનાથનના વડપણ હેઠળ થઈ હતી.

વસ્તીનીતિનાં વિવિધ પગલાંને કારણે સમાજકલ્યાણની ઊંચી સપાટી પ્રાપ્ત થઈ શકશે અને વસ્તીવધારા સામે સ્વયં જાગૃતિ આવશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

(1) ભારતમાં સૌપ્રથમ વખત વસ્તી-ગણતરી કોના દ્વારા કરવામાં આવી ?

(અ) જમશેદજી તાતા (બ) સ્વામીનાથન (ક) દીનદયાલ ઉપાધ્યાય (ડ) દાદાભાઈ નવરોજી

(2) ઈ.સ. 2011 થી 2025ના વર્ષ સુધીમાં ભારતની વસ્તી કેટલા કરોડ થવાનો અંદાજ છે ?

(અ) 155 કરોડ (બ) 130 કરોડ (ક) 139.98 કરોડ (ડ) 180 કરોડ

(3) ભારતમાં સૌપ્રથમ વસ્તી-ગણતરી કઈ સાલમાં કરવામાં આવી ?

(અ) ઈ.સ. 1901 (બ) ઈ.સ. 1951 (ક) ઈ.સ. 1871 (ડ) ઈ.સ. 1921

- (4) ઈ.સ. 1901માં ભારતની કુલ વસ્તી કેટલી હતી ?
 (અ) 22.2 કરોડ (બ) 25.2 કરોડ (ક) 102.7 કરોડ (ડ) 23.8 કરોડ
- (5) ઈ.સ. 2011માં ભારતની કુલ વસ્તી કેટલી હતી ?
 (અ) 36.1 કરોડ (બ) 54.8 કરોડ (ક) 121.02 કરોડ (ડ) 23.8 કરોડ
- (6) ભારતમાં આયોજનનો આરંભ કઈ સાલમાં થયો ?
 (અ) ઈ.સ. 1901 (બ) ઈ.સ. 1951 (ક) ઈ.સ. 1950 (ડ) ઈ.સ. 2000
- (7) વિશ્વમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ કયો છે ?
 (અ) ચીન (બ) ભારત (ક) ઓસ્ટ્રેલિયા (ડ) અમેરિકા
- (8) ભારતના કયા રાજ્યમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધારે છે ?
 (અ) ગુજરાત (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) કેરલ (ડ) ઉત્તરપ્રદેશ
- (9) ઈ.સ. 2011માં ભારતમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?
 (અ) 930 (બ) 950 (ક) 940 (ડ) 970
- (10) ઈ.સ. 2011માં ભારતમાં જન્મ-દરનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?
 (અ) 21.8 (બ) 36.8 (ક) 72.0 (ડ) 23.8

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) બધી જ સમસ્યાના મૂળમાં કઈ સમસ્યા રહેલી છે ?
 (2) કામ કરતી અને કામ ન કરતી વસ્તી એટલે શું ?
 (3) ઈ.સ. 2011માં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર કેટલો હતો ?
 (4) વિશ્વવસ્તીમાં ભારતનો ક્રમ કેટલામો છે ?
 (5) ઈ.સ. 2011માં ગુજરાતમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?
 (6) વય-જૂથ અનુસાર વસ્તીની વહેંચણી એટલે શું ?
 (7) કયા વય-જૂથમાં ભારતમાં સૌથી વધુ વસ્તી જોવા મળે છે ?
 (8) ભારતમાં 2011માં ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીની ટકાવારી જણાવો.
 (9) બાળમૃત્યુ-દર એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) 1921ના વર્ષને મહાનવિભાજક વર્ષ તરીકે શા માટે ઓળખવામાં આવે છે ?
 (2) ઉત્પાદક અને અનઉત્પાદક વસ્તી એટલે શું ?
 (3) જન્મ-દરનો અર્થ આપી જન્મ-દર માપવા માટેનું સૂત્ર જણાવો.
 (4) મૃત્યુ-દરનો અર્થ આપી મૃત્યુ-દર માપવા માટેનું સૂત્ર જણાવો.
 (5) વસ્તીનીતિનો અર્થ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વસ્તીવિસ્ફોટની વિગતે સમજૂતી આપો.
 (2) નીચા મૃત્યુ-દરનાં કારણો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં જાતિ-પ્રમાણ (દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીની સંખ્યા)ની વિગતે ચર્ચા કરો.
- (2) ઊંચા જન્મ-દર માટેનાં કારણોની વિગતે ચર્ચા કરો.
- (3) વસ્તી-નિયંત્રણના ઉપાયોની વિગતવાર સમજૂતી આપો.

પારિભાષિક શબ્દો

વસ્તી-વિસ્ફોટ	: ભારતમાં મૃત્યુ-દર ઝડપથી ઘટવાની સામે જન્મ-દર ઝડપથી ન ઘટવાથી ચોખ્ખો વસ્તી વધારો ઊંચા દરે થયો જેને વસ્તી-વિસ્ફોટ કહેવામાં આવે છે.
વસ્તીનાં વલણો	: વસ્તીનાં વલણો એટલે વસ્તીનું કદ, વસ્તીવૃદ્ધિ-દર, જન્મ-દર, મૃત્યુ-દર, શહેરી વસ્તી, ગ્રામીણ વસ્તી તેમજ સ્ત્રી-પુરુષના પ્રમાણને લગતી આંકડાકીય માહિતી મેળવી તેનું અર્થઘટન કરવું.
વસ્તીનું કદ	: વસ્તીનું કદ એટલે જુદાં-જુદાં વર્ષો દરમિયાન દેશની કુલ વસ્તી અથવા તો પ્રમાણને વસ્તીનું કદ કહે છે.
સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ	: કુલ વસ્તીમાં જુદાં-જુદાં વર્ષો દરમિયાન સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની સંખ્યા કેટલી છે તે પ્રમાણને સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ કહે છે.
જાતિ-પ્રમાણ/લિંગ-પ્રમાણ	: દેશની વસ્તીમાં પ્રતિ 1000 પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓની સંખ્યાને જાતિ-પ્રમાણ અથવા લિંગ-પ્રમાણ કહે છે.
વસ્તીની વયજૂથ અનુસાર વહેંચણી	: વસ્તીની વય-જૂથ અનુસાર વહેંચણી એટલે દેશની કુલ વસ્તીનું વિવિધ વય-જૂથોમાં વિભાજન દા.ત., 0-14, 15-64, 65 અને વધુ વર્ષની વયની વ્યક્તિઓનું કુલ વસ્તીમાં પ્રમાણ
ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ	: દેશની કુલ વસ્તીમાં કેટલા લોકો ગ્રામીણ વિસ્તારમાં અને કેટલા લોકો શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. તેની માહિતી ગ્રામીણ અને શહેરી વસ્તીના પ્રમાણ દ્વારા જાણવા મળે છે.
જન્મ-દર	: વર્ષ દરમિયાન દર હજારની માનવવસ્તીએ જન્મતાં બાળકોની સંખ્યાને જન્મ-દર કહે છે.
મૃત્યુ-દર	: વર્ષ દરમિયાન દર હજારની માનવવસ્તીએ મૃત્યુ પામતા વ્યક્તિઓની સંખ્યાને મૃત્યુ-દર કહે છે.
બાળમૃત્યુ-દર	: વર્ષ દરમિયાન જીવતાં જન્મેલાં દર હજાર બાળકોમાં એક વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું કર્યા પહેલાં મૃત્યુ પામતાં બાળકોની સંખ્યાને બાળ મૃત્યુ-દર કહે છે.
વસ્તીનીતિ	: વસ્તીવૃદ્ધિના દરને ઈચ્છનીય સપાટી પર લઈ જવા માટે સરકાર દ્વારા લેવામાં આવતાં પગલાંને વસ્તીનીતિ કહે છે.
કામ કરતી વસ્તી	: દેશની કુલ વસ્તીમાંથી કામ કરતી વસ્તીને કામ કરતી વસ્તી કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દેશની ઉત્પાદન-પ્રવૃત્તિમાં જે વસ્તી પોતાનો સહયોગ આપે છે. દા.ત., 15 થી 64 વર્ષની વય ધરાવતા લોકો કામ કરતી વસ્તીમાં સમાવેશ થાય છે.
કામ ન કરતી વસ્તી	: દેશમાં થતી ઉત્પાદન-પ્રવૃત્તિમાં જેમનો કોઈ હિસ્સો નથી તેવી વસ્તીને કામ ન કરતી વસ્તી કહે છે. દા.ત., મહિલાઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો

